

működése terén igen kevés az, amiben köszönet lett volna. Hozzájárult ahhoz, hogy Gyimesközéplek, az egész Gyimesvölgye a művelődés, a tudomány terén inkább lemaradjon, mint előrelépjen.

Az 1940-es évektől, a bécsi döntést követően változás állt be. Az 1942–1943-as iskolai év adatai legalább részben megmaradtak. A gyimesközépleki felekezeti iskolában ekkor három tanító oktatott. A már nagy gyakorlattal és régiséggel [szolgálati idővel] rendelkező Orbán István kántortanító, Szácsa (Szácha?) Anna és Németh Teréz tanítónők. Az állomási iskolában Kovács Gábor és felesége, Király Ilona, továbbá Császárné Bányai Margit és Martini Győzőné László Júlia dolgozott. Farkaspallón, új alapítású iskolában Orbán András, Barackoson Márton György és Boldizsárné Csomortáni Anna volt alkalmazásban. A hidegségi iskolánál a tansemmélyzetet egy házaspár: Bertha Imre (János?) és Bertháné Szederkényi Margit alkotta. A félreeső háromkúti iskolához Ruzs Sántha Rozália kapott kinevezést.⁶¹

Az 1944–1945-ös év tragikus időszakot zárt le. A sok-sok emberéletben és anyagiakban regisztrált veszteség ellenére, mint mindig, az emberek jó részének a szemében a reménység szikrája is megcsillant. A tanítók a két világháború közötti időszak pozitív tapasztalásait, és a régi tankönyveket felhasználva – mert újak nemigen voltak –, végezték a munkájukat.

1945 decemberében a Megállónál a római katolikus felekezeti iskolában találjuk Ferencz Árpád, Ferencz Júlia, Zakariás Júlia (született Ilyés), az állomási iskolánál Gál Ferenc és Martini Júlia tanítókat. Barackoson János Erzsébet és Kovács István, Hidegségen Jakab Mihály és Lajos Zoltán, Háromkúton Ruzs Sántha Rozália tanított. Csíkszeredában Duka János és Gál Sándor, mindketten régi ismerőseink, a csíki népművelés ismert alakjai, a tanfelügyelők. Egy 1947 májusában készült listán a szeredai román tanfelügyelő még mindig feltüntette Középlekon a két román tannyelvű tanítói állást, a Megállónál a Hortensia Ioanét, valamint a Pădureanu Sofiát Hidegségen. 1948-tól, a tanügyi reform bevezetésétől az oktatásnak egy újabb, másik korszaka vette kezdetét.⁶²

Szőcs János

Aki a tornác küszöbén állt

Imreh István kolozsvári történészprofesszorral beszélgetett *Sebestyén Kálmán*

A neves professzor Kolozsváron, 2003. január 31-én életének 84. évében elhunyt.
Az interjú közreadásával emléke előtt kívánunk tisztelni.

- *Professzor úr, hogyan kezdődött a két világháború között egy erdélyi magyar értelmiségi pályája?*

Azzal kell kezdenem, hogy mint székely gyerekek először az iskoláig kellett eljutnom. Számomra a kolozsvári iskola volt a legcsábítóbb, nemcsak híre, neve folytán, hanem azért is, mert családom unitárius, unitárius kollégium pedig csak Székelykeresztúron és Kolozsváron volt. Nem volt nehéz választani, mert Kolozsvár varázsa már kisgyermek koromban megfogott, tehát Sepsiszentkirályról egyenesen Kolozsvárig ugrottam az ottani szellemi élet kellős közepébe.

Az Unitárius Kollégiumban kemény szellemi munkát végeztünk, a Kriza-körben még diákfolyóiratot is szerkesztettünk Remény címmel. A művészeti, szellemi áramlatok engem is elkaptak és mivel jó rajzkészségem volt, színérzekem valós, művész akartam lenni. *Tóth István* kiváló linóleummetsző rajztanárom a kollégium rajzkiállításán százshét képemet állította ki. Ezek önálló munkák voltak, nem másolatok, negyedikes gimnazista voltam. A sikeres kiállításról megemlékezett az Ellenzék és a Keleti Újság is, azt írták, hogy a Székelyföld küldi Kolozsvárra az őstehetségeket. Akkor ez divatos volt. A cikket édesapám Sepsiszentgyörgyről

⁶¹ CsLt. 7/2/33., 48. old.; Az 1942–43-as iskolai év.

⁶² CsLt. 6/167., 185.

hazafelé menet a vonaton elolvasta és így a kolozsvári újságból értesült, hogy fia a züllés útjára lépett, bohém, művész lesz. Hát nyilvánvalóan azonnal megírta a kolozsvári „fertőből” hazaparancsoló levelet, így lettem édesapám józan gondolkodásának megfelelően Brassóban kereskedelmista.

Engem a merkantilista szellem sohasem jellemzett, hát nyilvánvalóan az iskoláért nem voltam különösebben oda, igen ám, de olyan tanáram voltak, mint Szécsi Sándor, Tőkés István tanár úr, Dániel Viktor igazgató.

Szécsi Sándor az ÁGISZ szövetkezeti mozgalommal kapcsolatban volt és Kacsó Sándor révén a falukutatással és az egész magyar szellemi életnek népi vonulatával tudott együtt haladni. Nagyon művelt, nagyon olvasott ember volt, aki nemcsak Kosztolányi műveit adta kezünkbe, hogy elolvassuk és csiszolódjunk, hanem bizony szociográfiákat is Kovács Imre Néma forradalmát és Szabó Zoltán Tardi helyzetét. Megtöltötte a lelkünket, a tudatunkat azzal a rendkívüli nehéz feladattal emberre róvó gondolattal, hogy *felelős vagy*. Ez a felelősség, elkötelezettség, amin ma úgy mosolyognak egyesek, populista, meg nem tudom milyen megnyilatkozásnak vélnék. Számunkra jó volt, ugyanis nem engedett belesüllyedni csak a magunk kínjaiba, gyötrelmeibe. Kérem, ne feledjék el, hogy román uralom alatti Erdélyben, román uralom alatti szellemi életet éltünk, jövődől nélkül és ez borzasztó volt.

Elmondhatom, hogy amikor a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem közgazdasági karára kerültem, akkor én már nem annyira közgazdász eszmékkel voltam fertőzött, hanem nyitott voltam mindenféle más tudományág befogadására, különösképpen szellemi tudományokéra. Azok vonzottak, azok érdekelték, azokat olvastam. A bécsi döntés utáni években nemzedékünknek megvolt az a csodálatos lehetősége, hogy az egyetemen azt a kurzust vegye fel, amelyikre éppen kedve volt. Úgyhogy én Bartók Györgytől tanultam filozófiát, Kovrig Bélától szociológiát, Gunda Bélától néprajzot, Bónis Györgytől jogtörténetet.

Alig tudom elmondani micsoda csodálatos életem volt akkor. Megint emberi közelségben éreztem magamat, megtelve a feladatokkal, azzal a tudattal élve, hogy nemcsak magamért cselekszem, hanem van feladatom, azért a népért cselekedni, amelyikből vétettem. És fizetni azt, amivel tartozom neki. Gyakran ismételtgettük Gellért Sándor költő, egyetemi társunk mikolai mondását: „Nagy vihar jött ekkor, bármi légyen délre, valakinek állni kell a tornác küszöbére”. Hát valakinek érezhettük magunkat, s érezhettük, hogy a tornác küszöbén állunk és vállaljuk azt a feladatot, amit az idő és a kor reánk szabott.

• *Mikor következett be a professzor úr életében a nagy fordulat, miként vált a közgazdász historikus-sá?*

Szerettem volna az igazsághoz közelebb kerülni, Zrínyi Miklóst emlegettem, aki azt mondta, hogy mindenkor igazba öltözködjél. No hát a bálványosváltás falukutatás a szociológiához vitt közel, a szociológia közel vitt a társtudományaihoz, elsősorban a történelemhez. Rájöttem, hogy történetileg determináltak vagyunk. A történeti determináltság nemcsak azt jelenti, hogy az Imre gyereknek iskolába kell menni, mert ez a székely nagy családoknak a régi törvénye, iskoláztatni kell a gyereket, hanem azt is, hogy ennek az iskolát járt székely gyerekek megvan a kötelezettsége, amit végre kell hajtania. Ebből a determináltságból következett, hogy a mában lévő jelenségekre a múltban kezdtem keresni a magyarázatot. Ez volt az, ami mélyebben belevitt részben a gazdaság, részben a társadalomtörténetbe, vagy pedig azoknak különlegesen izgalmas területeire. Így válik valahogy aztán egy emberből – már, ahogy így visszanézve én látom – a közösségek dédelgetettjéből, a közösségek munkásává és hadd mondjam azt, hogy kutatójává, hogyha nagyon meg akarom tisztelni magam valami szép jellel.

• *Az egyetemről gondolom egyenes út vezetett az Erdélyi Tudományos Intézethez.*

Inkább kacskaringósna mondanám. Ugyanis akkoriban az volt a szokás, hogy jelesebb, szorgalmasabb diákokat a tanárok maguk mellé vettek címzetes vagy díjtalan gyakornoknak, tanársegédnek. Ilyen javaslatot kaptam én is, de konzervatív részről. Azt azonban nem vállaltam, mert hát mondanom sem kell, tudtam, hogy a világot megváltani sokan hivatottak, de legfőképpen magamat tartottam erre alkalmasnak és méltónak. Úgyhogy a világmegváltói törekvéseimbe nem illet bele az, hogy egy idős konzervatív nézeteket valló professzor mellé szegődjek el. Az új időknek új szelei fűjását vettem szívesen, Móricz Zsigmondra figyeltem, aki a Kelet Népeben azt írta, hogy ne politizálj, inkább építkezz. Imádtam Bethlen Gábort a nagy

építőt, szerettem mindenkit, aki a közösségért keményen dolgozott. Hát innen véve a modellt, én magam is ilyenszerű dolgokra törekedtem, botoran-e, hiábavalóan-e, érdemesen-e? Ezt nem tudom megállapítani.

Ezután nem sokkal az Erdélyi Tudományos Intézet meghívott egy megbeszélésre, ahol elmondták, hogy alkalmaznának, de egyelőre nem tudnak státust nyújtani, hanem ösztöndíjat adnak. Szívesen vettem, az ösztöndíjjal is elégedett voltam. Megkezdtem a munkám, de sajnos jött a háború, az Erdély elleni szovjet támadás. Annyi időm maradt, hogy egyetemi dolgoimat éppen csak elrendezhettem, a doktorátust letehettem. Az Erdélyi Tudományos Intézet 1944 és 1945 között – hogy is mondjam – hibernált. Anyagiak hiányában nem volt miből a létesítményeit fenntartani, működtetni, arról nem is szólván, hogy fiatal kutatóit nem tudta eltartani.

• *Milyen megoldást talál ilyenkor egy székeley ember?*

Hát bizony találtunk, néhány fiatal társammal – együttvéve nem voltunk száz évesek – létesítettünk egy munkásszövetkezetet, amit MÁGISZ-nak nevezünk el, és aminek Kolozsváron negyvenezer tagja volt. Megpróbáltunk a munkásoknak egy darab kenyert adni. Ennek a szövetkezetnek én lettem az igazgatója fiatalon, lelkesen, frissen.

Közben a Bolyai Tudományegyetem keretében újra megkezdte működését az Erdélyi Tudományos Intézet és nekem a „magas állású” igazgatónak felkínáltak egy díjtalan gyakornoki állást. Mondanom sem kell, hogy elfogadtam, még a testem is táncolt az örömtől, hogy újra az intézetnél dolgozhattam. Újra volt otthonom, újra volt egy közösség, ahol remek emberekkel találkozhattam. A vezéregyéniség *Csögör Lajos* a Bolyai rektora volt, igazgatóm *György Lajos*, az anekdotakincsek felgyűjtője, művelődéstörténész, remek ember lett, az ügyvezető igazgató *Venczel József* maradt. Az igazgató *Juhász István* egyháztörténész volt, akiben nemcsak a nagy tudású kollégát, hanem a rendkívül bölcs embert is tiszteltem.

Mikor munkába álltam és megkérdeztem tőle, hogy mi lenne az irodai feladatod, akkor azt válaszolta, ilyesmi neked nincs. Fiatalon nem terhellek téged. Itt van egy negyvenezer kötetes könyvtár, itt van egy remek kutatószoba, ott van az íróasztalod, Kolozsváron itt van az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltára, dolgozni lehet, állj neki és dolgozzál. Ha két év múlva mérlegre teszünk és könnyűnek találtatsz, akkor repülsz. Hát ez tiszta beszéd volt, szerettem is. De azért olyan jó volt a magam elhatározásából ott lenni az intézetben minden áldott nap, pontosan reggel nyolckor.

• *Mi történt az Erdélyi Tudományos Intézettel? Tudomásom szerint később szinte észrevétlenül el-sorvasztották.*

Az intézetnél éltem meg életem egyik nagy csalódását, amit bizony nehezen tudtam kiheverni. Létezett egy intézmény, amelyik tisztességgel dolgozott, létezett a Bolyai Tudományegyetem, létezett az Erdélyi Múzeum Egyesület táraival, folyóiratával. Hát elgondolhatják, hogy micsoda erődövezet volt ez, micsoda lehetőség arra, hogy az erdélyi magyarság értelmisége szellemi életet éljen. Az intézetnél hárman voltunk fiatalok *Faragó Józseffel* és *Markos Andrással* együtt. Előre néztünk és azt hittük, hogyha dolgozunk, emelkedni fogunk. Nem emelkedtünk.

Az intézmény elsorvasztása úgy kezdődött, hogy egyes személyeket kezdtek támadni. *György Lajost* támadták meg először azzal, hogy reakciós, az elvtelen magyar egység híve és nem kell sorolnom tovább, megvoltak ennek a módszerei. *György Lajos* kényszerszátozása után *Gaál Gábort* nevezték ki igazgatónak. Róla nehéz egymondatos jellemzést adni, ő talán szeretett volna többet tenni az intézet érdekében, de nem mert, félt. Nyilvánvalóan eszközként használták arra, hogy bizonyos dolgokat végrehajtsanak vele. *Gaál Gábor* felvette a kérdést *Juhász Istvánnak*, mit választ: az intézet ügyvezető igazgatóságát, vagy a protestáns egyetemi tanárságot, mert a két állás nem összeegyeztethető. *Juhász István* ősi református család sarja nyilván a protestáns egyetemet választotta és távozott az intézettől.

Döbbenetes az – még most is, így visszagondolva – mennyire rafináltan, észrevétlenül sorvasztották el az Erdélyi Tudományos Intézetet. *Markos András*t kinevezték a Bolyai Tudományegyetemre a jogtörténet előadó tanárának, engem a közgazdaságtudományi karra a gazdaságtörténet előadójának, *Faragó Józsefet* az akadémia kolozsvári folklórintézetébe helyezték.

Az Erdélyi Tudományos Intézet megszűnése után azonban még mindig maradt egy menedékünk, az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltára. A levéltár szobáiban otthonra leltünk mi árva legények, és annak tűzénél melegedhettünk. Ott gyűjtöttük a levéltári kutatásainkhoz szükséges anyagot, ott találkoztunk, beszélgettünk egymással, nemzedékek együtt. *Kelemen Lajos* sikerült oda visszacsalogatni, mert először arrafelé sem akart jönni, de ott volt *Szabó T. Attila*, *Jakó Zsigmond*. Ott volt *David Prodan* román történész is, akivel jó viszonyban voltunk, kiválóan tudott magyarul és akkor még úgy tűnt, hogy Zrínyi módjára ő is hajlamos igazság-áoltözkdöni.

- *Hogyan teltek a professzor úr első évei a Bolyai Tudományegyetemen?*

Pályámat az egyetemi oktatásban a jog-közgazdaság karon kezdtem, gazdaság és jogtörténetet adtam elő. Mind a két tárgyhoz megfelelő felkészültséggel rendelkeztem, témaköreimet mindig a kutatás felől közelítettem meg, de az előadás kezdetben bizony nehezen ment. Amikor aztán a statisztikát és a módszertanát is megkaptam harmadik tárgynak, akkor kezdtem kifulladásni, kezdtem úgy érezni, hogy ez talán túl sok. Viszont dolgoztam, gyakran előfordult, hogy reggelre fejeztem be a munkát, megmosakodtam és mentem előadást tartani. Hát, ez is a Bolyai volt. Nem szeretném szebb színekkel festeni az egyetemi életet, s különösen az én helyemet benne, mint amelyet megérdemel, de tudom, hogy amit úgy hívnak az emberi életben, hogy húzni kell, hát húzott ott mindenki. Több-kevesebb közösségi hittel és lelkesedéssel, több-kevesebb önmaga érvényesítéséért, nyilvánvalóan, hogy ok volt bőven arra, hogy válaszson mindenki, hogy miért csinálja, de a munka az folyt keményen.

Később, áttettek a történelem karra, azt mondták, hogy ott nagyon kell az ember, tennivaló bőven van és én ott emberül vitézkedhetek. Nekik tollvonásnyi döntés volt, de nekem óriási változás. A történelem karon nemcsak az volt a problémám, hogy miként tegyem tananyagá azt, amit kutatásaim során összegyűjtöttem, hanem egy más szemléletmódhoz is alkalmazkodnom kellett, az eseménytörténet, politikátörténet világába kellett beleélnem magam. Nyilvánvalóan ez is sok erőt, energiát igényelt. A történelem karon azonban szintén megkaptam azt a munkatársi, baráti kört, akikkel együtt lehetett dolgozni, háttérben pedig ott volt a vidám hangulatú diákság, akikkel egész egyetemi pályafutásom idején kitűnő, konfliktusmentes kapcsolatom volt.

- *A Bolyai Tudományegyetemen színvonalas tudományművelés folyt. Milyen szellemi áramlatok jutottak – juthattak – el az egyetemre és hatottak az ottani oktatásra, történetkutatásra?*

A középkorral és az újkorral foglalkozó történészekre igen erőteljesen hatott a francia történetírás. Persze létezett a marxista történetírásnak a parancsszava, tízparancsolata, amit követni kellett, de az az irányzat, ami szellemileg befolyásolt bennünket – de hadd mondjam úgy, hogy különösképpen engem – az a francia Annales iskola volt. Elsősorban az interdiszciplinaritásnak, a holotetikus látásmódnak a parancsa miatt. Falukutató vagyok, szociológiára Venczel József tanított, aki a francia hatásokat átvevő *Dimitrie Gusti* monografikus szociológiáját közvetítette számomra. *Jakó Zsigmond* azonban gyakran emlegette, hogy nem szükséges mindig a franciákban keresnünk a példaképet, mert volt ilyen magyar honban is. Nyilván, hiszen Magyarországon elindult a *Hajnal István*-féle csodálatos történeti szemléletmód, amely üzemiis szerkezetében, működésben vizsgálja a világot. Hadtörténet, eseménytörténet, politikátörténet, uralkodók története másodrendűvé válnak és marad elsősorban a szerkezetnek, az alakulatoknak, a formációknak a története.

A magyar historiográfiában ott volt *Mályusz Elemér* népiségtörténete, *Szabó István* paraszttörténete és a *Domanovszky*-iskola. *Domanovszky Sándor* szintén alakulatokban, formációkban kívánta megfogni az agrártörténetet, nem egyéneken, ekeformákban gondolkodott, hanem egy szerves formációt próbált a maga összefüggésében, belső szerkezetiségében megvizsgálni.

- *A professzor úr hogyan emlékszik a Bolyai Tudományegyetem utolsó esztendőjére, az úgynevezett „egyesítésre”? Idézzük fel az 1958–1959-es tanév eseményeit.*

Arra, hogy a két egyetem – a román Babeş és a magyar Bolyai – közeledjen egymáshoz, már korábban is voltak kísérletek. *Constantin Daicovicu* a Babeş rektora például meghívta a magyar tanárokat a Continental vendéglőbe, hogy havonta egyszer-kétszer üljünk össze román kollégáinkkal és feketekávé mellett csevegjünk, barátkozzunk, közeledjünk egymáshoz. Nagyon jó volt, kellemes volt, csak éppen a Babeş professzorai nem jöttek el.

A tanárok között azonban kialakultak reális kapcsolatok, mint amilyen David Prodan és köztem volt, ugyanazt a tantárgyat tanítottuk, jegyzeteinket megmutattuk egymásnak, megbeszéltük, hogy mit lehetne jobban, nagyjából harmóniában lévő dolgokat tanítani.

A diákothonok ügye azonban már jelezte a közeledő vihart. Akkor ugyanis rám bízta Józsa Béla diákothon vezetését, ahol megpróbáltuk a régi kollégiumi szellemben az otthonbi-zottságokkal kormányozni az otthonot és más egyebet csinálni, de oda már be kellett fogad-nunk a román diákokat, hogy ne legyen „elvtelen egység” címén egy diákothonban a ma-gyarság. Így aztán a zsúfolt régi szobákba bekerültek a jobb diákothonokból a román diákok is, hogy együtt legyenek a magyar diákokkal. *Csendes Zoltán* tanulmányi igazgató, aki az egyetem vezetősége részéről felelt a diákothonokért, már szinte mentegetőzött, hogy ő nem felelős a történetekért. Később olyan pesszimista hangokat ejtetett el, amelyből érezni lehetett, hogy szorul a hurok. Miután megszűnt az Erdélyi Tudományos Intézet, az Erdélyi Múze-um Egyesület, az egyesület levéltára a Farkas utcában hontalanokká váltunk, megszűnt a ta-lálkozóhelyünk, a vitahelyünk és most a Bolyai Egyetem esetében is készült a homogenizálás, az egybeépítés, az önálló magyar egyetem megszüntetése.

Szomorú hangulatban értük meg azokat a napokat, amikor a Farkas utcai diákházban a ta-nárok és diákok gyűlésén, feszült viták után kimondták a román és a magyar egyetem egye-sülésének szükségességét. Ettől kezdve megindult a folyamat, mely az önálló Bolyainak még az emlékéit is szeretne volna eltörölni. *Szabédi László* költő, professzor és *Csendes Zoltán* tanul-mányi igazgató ennek az erőszakos folyamatnak az áldozata lett.

• *Csendes Zoltán öngyilkossága előtt néhány nappal meglátogatta a professzor urat. Hogyan tör-tént ez az utolsó találkozás?*

Szabédi László temetésén *Csendes Zoltán* nem vehetett részt, akkor ugyanis Bukarestben tartózkodott. Bukarestből hazajövén beszámolót kért a helyzetről, a diákokról, a diákothon-ok dolgáról, ez is volt a feladata, munkája, hát ezt kérdezte. Mikor nagyjából megbeszéltük, hogy mi van és mit kell tennünk, megkérdezte azt is, hogy miként zajlott le Szabédi László te-metése. Hát elmondtam. *Demeter János* professzor búcsúztató beszéde és az elhantolás után, mintha megdermedt volna a gyászoló gyülekezet, senki sem mozdult. Valami olyan érzésünk volt, hogy itt valamit még tenni kell, itt valamit még mondani kellene, itt valaminek még tör-ténnie kellene. És amikor magunkban dermedten álltunk ott, megindultak az arra kiképzett és alkalmazott emberek felbomlani, hazamenni, eltávozni. Végre megmozdultunk és végre el-indultunk. Hát ezt mondtam el, eléggé megrendülten és eléggé megkínzottan. *Csendes Zol-tán* feje leesett a kezére, előre bukott, pár percig hallgatótt, majd kezét fogtunk és elment. Rö-videsen ezután ő és felesége is öngyilkos lett.

Egyszer már talán ezt is le kellene írni, annyi minden egyébbel egyetemben, mert hát a Bo-lyai Egyetem történetében ott vannak a szép napsugaras napok, de benne vannak azok a tra-gédiák is, amelyek velünk megtörténtek.

Szabédi László távot állt a nacionalizmustól, de megmondotta világosan, hogy ő szép, ne-kem való nép a magyar. Úgy érezte, nemzetiségének lehetősége van a felemelkedésre, értékek teremtésére és egyszer csak azt kellett tapasztalnia, hogy nem erre szabott a jövő.

Csendes Zoltán a rendkívüli tehetséggel megáldott tudós karrierjét a román államnak kö-szönhette, de a hatalom elvárta tőle a magyar egyetemi oktatást teljesen elsorvasztó intézke-dések végrehajtását.

Ekkor megrendült a hit és a lélek azokban az emberekben is, akik bíztak egy új, formálódó életben, abban, hogy az okos nép gyülekezetében majd egy jobb világot lehet teremteni.